

Οι μεταμορφώσεις της ταυτότητας: Έθνος Νεωτερικότητα και Εθνικιστικός λόγος

του Πέτρου Θεοδωρίδη

Τι είναι έθνος; Αποτελεί μια μεταφυσική οντότητα, αναλλοίωτη, θαμμένη στη σπηλιά του χρόνου πού αφυπνίζεται πότε πότε; Η αντίθετα το έθνος συντίθεται μέσα από ένα – σύμφωνα με τον E Renan "καθημερινό δημοψήφισμα" παράγωγο της εθνικιστικής ιδεολογίας αλλά και των υλικών, οικονομικών, πολιτισμικών συνεπειών της εξόδου από την παραδοσιακή κοινωνία. Ο E Durkheim ιδρυτής της Γαλλικής σχολής της Κοινωνιολογίας έγραφε πως "χωρίς αμφιβολία η ιδέα του έθνους είναι μια ιδέα μυστική, σκοτεινή" και ο ιστορικός ερευνητής του έθνους Hugh Seton –Watson οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι "κανένας επιστημονικός ορισμός του έθνους δεν μπορεί να προταθεί αλλά παρόλα αυτά, το φαινόμενο υπήρξε και θα υπάρχει και υιοθετεί συνέχεια έναν ορισμό σύμφωνα με τον οποίο "ένα έθνος υπάρχει όταν ένας σημαντικός αριθμός από πρόσωπα μέσα σε μια κοινότητα θεωρεί τον εαυτό της ότι συνιστά ένα έθνος ή συμπεριφέρεται σαν να αποτελεί ένα έθνος".

Εισαγωγή

Τι είναι έθνος; Αποτελεί μια μεταφυσική οντότητα, αναλλοίωτη, θαμμένη στη σπηλιά του χρόνου πού αφυπνίζεται πότε πότε; Η αντίθετα το έθνος συντίθεται μέσα από ένα – σύμφωνα με τον E Renan "καθημερινό δημοψήφισμα" παράγωγο της εθνικιστικής ιδεολογίας αλλά και των υλικών, οικονομικών, πολιτισμικών συνεπειών της εξόδου από την παραδοσιακή κοινωνία. Ο E Durkheim ιδρυτής της Γαλλικής σχολής της Κοινωνιολογίας έγραφε πως "χωρίς αμφιβολία η ιδέα του έθνους είναι μια ιδέα μυστική, σκοτεινή" και ο ιστορικός ερευνητής του έθνους Hugh Seton –Watson οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι "κανένας επιστημονικός ορισμός του έθνους δεν μπορεί να προταθεί αλλά παρόλα αυτά, το φαινόμενο υπήρξε και θα υπάρχει και υιοθετεί συνέχεια έναν ορισμό σύμφωνα με τον οποίο "ένα έθνος υπάρχει όταν ένας σημαντικός αριθμός από πρόσωπα μέσα σε μια κοινότητα θεωρεί τον εαυτό της ότι συνιστά ένα έθνος ή συμπεριφέρεται σαν να αποτελεί ένα έθνος".

Το παρόν βιβλίο προσπαθεί να ρίξει μια γρήγορη ματιά στις θεωρίες για το έθνος και τον εθνικισμό και τη σχέση του με τη νεωτερικότητα, τις ταυτότητες και την εθνικιστική ιδεολογία. Αναδεικνύουν και εξετάζουν ερωτήματα όπως: είναι το έθνος νεωτερικό ή προνεωτερικό φαινόμενο; Ποια η σχέση της εθνικιστικής ιδεολογίας με την ιδιότητα του πολίτη, την εθνική αλλά και την προσωπική ταυτότητα; Πως διαφοροποιείται η εθνικιστική ιδεολογία στον πολιτικό χώρο; Ποια τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τον λεγόμενο "Πολιτικό εθνικισμό" από τον "Πολιτιστικό" ή τον λεγόμενο "Ολοκληρωτικό εθνικισμό"; Μέρος του βιβλίου αφιερώθηκε στην εξέταση κειμένων θεωρητικών του εθνικισμού που διαυγάζουν σε κάποιο βαθμό τις κεντρικές θέσεις στις οποίες αποκρυσταλλώθηκε η

εθνικιστική ιδεολογία.

Συνοψίζοντας το περιεχόμενο του βιβλίου που αφορά κυρίως ερμηνεία του έθνους, της εθνικής ταυτότητας και της εθνικιστικής ιδεολογίας προτείνω τις παρακάτω κεντρικές θέσεις: Ο εθνικισμός αποτελεί α) μια ενεργητική ψυχολογική κατάσταση των μελών μιας πολιτικής κοινότητας, αυτής του νεωτερικού έθνους β) καθώς μια θεωρία (doctrine) πολιτικής νομιμοποίησης, θεωρία που ευρίσκει τις πηγές της στην Γαλλική επανάσταση του 1789.

Ο εθνικισμός ως χαρακτηριστικό της νεωτερικότητας

Η ψυχολογική κατάσταση του εθνικισμού αποτελεί ένα μεταβλητό στον χρόνο χαρακτηριστικό της νεωτερικής-εθνικής οργάνωσης της κοινωνίας. Το έθνος, στη νεωτερική εκδοχή της εννοίας του, αποτελεί μεν συνέχεια των παραδοσιακών προνεωτερικών εθνικών ομάδων, επιδέχεται όμως και έναν μετασχηματισμό, που οφείλεται και στις απαιτήσεις της νεώτερης βιομηχανικής κοινωνίας και στην απομάκρυνση από την παλαιά, θρησκευτικού τύπου μορφή συνείδησης. Το έθνος αποτελεί (και) μια νέα κοινότητα σε σχέση με την παραδοσιακή κοινότητα, κοινότητα που την διακρίνει μια "φαντασιακή αλληλεγγύη" καθώς αφορά σε ανθρώπους που δεν γνωρίζονται και δεν υπάρχει πιθανότητα να γνωρισθούν μεταξύ τους. Αυτή τη νεωτερική εθνική κοινότητα τη διακρίνει ένα έντονο στοιχείο ισότητας, καθώς εκλείπουν οι ενδιάμεσες μεταξύ ατόμου και κράτους ιεραρχίες και ομαδώσεις που χαρακτήριζαν την παραδοσιακή κοινωνία.

Η εθνική κοινότητα είναι πολιτική κοινότητα καθώς παρέχει πολιτική νομιμοποίηση σε ένα νέου τύπου κράτος το έθνος- κράτος. Το έθνος -κράτος, ως νεωτερική μορφή πολιτικής οργάνωσης διαφέρει ριζικά από την παραδοσιακή μορφή κράτους. Το παραδοσιακό κράτος συνδέεται με μια κοινωνία, οργανωμένη με χαλαρό τρόπο σε κοινοτικές, συντεχνιακές, συγγενικές ή οίωνοί συγγενικές κοινωνικές ομάδες οι οποίες αποτελούν και το όριο στην παρέμβαση του. Αντίθετα το νεωτερικό έθνος- κράτος ή παρεμβαίνει άμεσα ή έμμεσα σε όλες σχεδόν τις διαδικασίες με τις οποίες τα άτομα παίρνουν μέρος στις επιμέρους κοινωνικές ομάδες. Οι γενικευτικές αφαιρέσεις του "ατόμου" και της "κοινωνίας" δεν υπήρχαν ως τέτοιες στην προνεωτερική κοινωνία. Η εμφάνιση και η ενίσχυση αυτού του αφαιρετικού δίπολου ("άτομο" - "κοινωνία") και η διάλυση των παλαιών -θρησκευτικού τύπου- διαμεσολαβήσεων έκανε αναγκαία την επίκληση της νέας "φαντασιακής" αλλά και κοσμικής κοινότητας του έθνους.

Στον νεώτερο κόσμο της απεριόριστης παραγωγής εμπορευμάτων η κάθε ποιότητα εκλαμβάνεται ως ποσότητα που μπορεί να μετρηθεί μέσω του γενικού ισοδύναμου της ανταλλαγής, του χρήματος. Η ανάδειξη του υποκειμένου -ατόμου ξεκινά από αυτή ακριβώς την νέα ιδιότητα του ως ανεξάρτητου παραγωγού εμπορευμάτων που συναντάται στην ανταλλαγή προϊόντων με άλλους όμοια ανεξάρτητους παραγωγούς. Ο θεσμός της αγοράς ήταν που "ελευθέρωσε" τα ατομικά υποκείμενα από τον παλαιό κοινοτικό δεσμό: Τα άτομα αναγνωρίζονται και "αναμετρώνται" ως ορθολογικά υποκείμενα μέσα από την αμοιβαία αφηρημένη, χρηματική αξιολόγηση των εμπορευμάτων τους.

Το απολυταρχικό κράτος ως πρόπλασμα του έθνους-κράτους

Οι διαδικασίες που οδήγησαν στη διάλυση του παλαιού κοινοτικού δεσμού και την ανάδειξη του ατόμου δεν ήταν μόνο υλικές (οικονομικές) ή μόνο πολιτισμικές (καλβινιστική ηθική) αλλά, σε μεγάλο βαθμό, και διαδικασίες πολιτικές- κρατικές.

Το πρόπλασμα του έθνους κράτους, δηλαδή το απολυταρχικό δυτικοευρωπαϊκό κράτος, για να ικανοποιήσει τις δικές του ανάγκες (στρατιωτικές- φορολογικές- διοικητικές) επέβαλε την γραφειοκρατική γλωσσική τυποποίηση μαζί με την πολιτική ενοποίηση του

κερματισμένου κρατικού χώρου και την μετατροπή του σε επικράτεια.

Οι αλλαγές στις έννοιες του χώρου και του χρόνου

Η μετατροπή αυτή δεν ενείχε μόνο πολιτική σημασία αλλά και πολιτισμική: Ο χώρος, στην παραδοσιακή κοινωνία ήταν ετερογενής "μερικός", "εσωστρεφής", "τοπικός" - ενσωματωμένος στις αποκλίνουσες κοινότητες. Το απολυταρχικό κράτος διέλυσε τα εσωτερικά πολιτικά και επικοινωνιακά με την δημιουργία συστημάτων επικοινωνίας, συγκοινωνίας και διοίκησης. Με την παρέμβαση του (αλλά και με παράλληλες αλλαγές στην δομή της οικονομίας και την εξέλιξη της τεχνικής) ο χώρος "θρυμματίστηκε" και επανανοποιήθηκε, έπαυσε να είναι "τοπικός", δηλαδή να οριοθετείται από τις τοπικές κοινότητες ή τις οιωνοί κοινότητες (π.χ συντεχνίες). Έγινε "άδειος", "γεωμετρικός", χώρος όπου μπορούσε να ασκηθεί η απόλυτη κυριαρχία του κράτους.

Το άδειασμα από την "τοπική" κοινοτική του σημασία και η ομοιογενοποίηση του χώρου συνοδεύτηκε από μια νέα εννόηση του χρόνου. Στην παραδοσιακή κοινωνίας ο χρόνος παρέμενε "αντιστρεπτός", επαναλαμβανόμενος, ώστε να προσιδιάζει στον αγροτικό τρόπο παραγωγής, την επιστροφή του αγρότη στη γη σύμφωνα με τον ρυθμό των εποχών. Ο νεωτερικός χρόνος θεωρείται μη κυκλικός, "αμετάκλητος", ομοιογενής και συνεχής. Το δυτικό νεώτερο κράτος κινητοποίησε μεγάλες μάζες του πληθυσμού (με τη γραφειοκρατική-στρατολογική φορολογική του παρέμβαση) στους ρυθμούς μιας νέας αντίληψης του χρόνου που μετράται με το ρολόι και το ημερολόγιο, πού επιτρέπει τα προγράμματα αλλαγής και προτρέπει σε πολιτικό σχεδιασμό. Αν στην παραδοσιακή (μεσαιωνική) αντίληψη η αξεδιάλυτη συνύφανση παρελθόντος και μέλλοντος, στην νεώτερη κατανόηση του χρόνου παρελθόν, παρόν και μέλλον σαφώς διαχωρίζονται, ως τμήματα μιας διαδοχικής προοδευτικής ανέλιξης. Αρχικά το μέλλον (ως ουτοπία) και αργότερα το παρελθόν (ως παράδοση) γίνονται πεδία νοσηματοδότησης του παρόντος.

Αυτή η διπλή ανάδυση του ομοιογενούς άδειου "χώρου" και "χρόνου" ήταν η προϋπόθεση και το αποτέλεσμα μαζί της νέας καπιταλιστικής οικονομίας όπου κυριαρχεί η αφαίρεση του εμπορεύματος. Η οικονομία αυτή δεν αναπτύχθηκε χωρίς αλλά και χάρη στην παρέμβαση του νεώτερου απολυταρχικού κράτους. Ο νέος ενοποιημένος χώρος-διάστημα εννοήθηκε και ως χώρος ανταλλαγής εμπορευμάτων, ως αγορά, ο νέος ομοιογενής, άδειος χρόνος εννοήθηκε ως χρόνος πραγμάτων, εμπορευμάτων που παράγονται ομοιόμορφα, σε σειρές. Το άδειασμα όμως του χώρου και του χρόνου από το νόημα που είχαν στην παραδοσιακή κοινωνία βιώθηκε (και βιώνεται) ως διαδικασία βίαιη και καταστροφική του κυρίαρχου κοινοτικού τύπου κοινωνικού δεσμού.

Πατριωτισμός και εθνικισμός: Διάκριση των εννοιών

Σε αυτή την πορεία ρηγμάτων στην παραδοσιακή πρόσδεση στο χώρο και στο χρόνο, στη βίωση της "απουσίας" των παραδοσιακών (πρόσωπο με πρόσωπο) σχέσεων ευρίσκει την αφετηρία του η νεωτερική ιδεολογία του εθνικισμού: Αρχικά ο Πατριωτισμός αναφερόταν σε κοινωνικές ομάδες όπου κυριαρχούσε η προσωπική οικειότητα και η άμεση επικοινωνία, υποδήλωνε ως όρος τη βασική πίστη κάποιου σε φυσικά κοινά χαρακτηριστικά, σε αρχικούς συνδέσμους, στην πατρική του γη, μια θεμελιώδη ανθρώπινη προτίμηση για το οικείο. Ήταν ο Πατριωτισμός της τοπικής, συντεχνιακής ή θρησκευτικής κοινότητας. Όμως ο νεωτερικός "άδειος" χώρος και χρόνος δεν επιτρέπει πια αυτόν τον αρχικό (τοπικό) πατριωτισμό. Η σημασία της "Πατρίδας" επεκτείνεται από τον αρχικό τόπο καταγωγής σε όλη την εδαφική περιοχή όπου το έθνος θεωρείται ότι ασκεί κυριαρχία. Ένα τέτοιο χώρο, όπου οι πρόσωπο με πρόσωπο σχέσεις δεν είναι πια δυνατές στην ολότητα τους, το άτομο μπορεί να τον αντιληφθεί ως δικό του μόνο με την αφαιρετική σκέψη. Ο Εθνικισμός γίνεται έτσι η ιδεολογία του

"αφαιρετικού" πατριωτισμού...

Διακρίσεις του εθνικισμού

Η ιδεολογία του εθνικισμού διακρίνεται στον πολιτικό εθνικισμό που έχει την καταγωγή του στον Ρουσσώ και τη σκέψη του Ζιαφωτισμού και τον πολιτιστικό εθνικισμό που έχει τις ρίζες του στο οργανικό παράδειγμα του ρομαντισμού. Ο πολιτικός εθνικισμός, στηρίζεται στον οικουμενισμό του διαφωτισμού. Αναφέρεται στη συλλογικότητα του έθνους με κέντρο την πραγματοποίηση των δικαιωμάτων των ατόμων και την ανασύνθεση της κοινωνίας μέσω της "γενικής θέλησης" και του "κοινωνικού συμβολαίου" εξιδανικεύει την πρόοδο και την προσπάθεια αναμόρφωσης της κοινωνίας και δεν θεωρεί αναπόσπαστο στοιχείο του έθνους.

Η γλώσσα

Σε αντίθεση με τον πολιτικό εθνικισμό, ο πολιτιστικός εθνικισμός που διαδίδεται στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη αναζητά μια πιο "φυσική" αρχή για το έθνος από την τεχνητή σύμβαση του κοινωνικού συμβολαίου. Την φυσική αυτή αρχή τη βρίσκει στην "κοινότητα" και τη γλώσσα. Στην πολιτιστική θεώρηση, η εθνοδόμηση δεν αποτελεί μια εθελοντική πολιτική διαδικασία ολοκλήρωσης αλλά ανάπτυξη ενός δεδομένου εθνικού πυρήνα, ενύπαρκτου σε κάθε άτομο-μέλος του έθνους. Βασικές ιδέες του πρότυπου του πολιτιστικού εθνικισμού αποτελούν: η συμπάθεια προς τον Μεσαίωνα, η αντίληψη της Ιστορίας σαν δύναμης όχι λιγότερο ισχυρής από τη φύση, η έννοια του κοινωνικού συμβολαίου, η θεώρηση της γλώσσας ως την πιο ζωτική δύναμη της λαϊκής συλλογικής συνείδησης. Το χάσμα μεταξύ πολιτικού-πολιτιστικού εθνικισμού σε μια πρώτη μάτια, αγεφύρωτο, ξεθωριάζει σε μια κοντινότερη προσέγγιση. Οι ιδέες του πολιτιστικού εθνικισμού διάνοιξαν τον δρόμο για την λατρεία της εθνικής ιδιαιτερότητας και τον εθνικιστικό μεσσιανισμό, όμως μπορούν να οδηγήσουν και σε μορφές οικουμενισμού, πολύ περισσότερο πλουραλιστικές από ορισμένες στενόκαρδες "δυτικοκεντρικές" εκφάνσεις του 'ρασιοναλιστικού πολιτικού εθνικισμού.

Πλάι στη διάκριση πολιτικού και πολιτισμικού εθνικισμού προστίθεται και μια δεύτερη, χρονική διάκριση. Αφορά στον εθνικισμό του 19ου αιώνα και στην μετατροπή του, από φιλελεύθερο δημοκρατικό σε ολοκληρωτικό εθνικισμό. Μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα υπάρχει μια αίσθηση "οικονομίας" του χώρου στην Ευρώπη. Κυριαρχεί η ρασιοναλιστική ιδέα της αρμονίας, της προόδου, της σύνθεσης των εθνών σε μια νέα παγκόσμια ορθολογική κοινότητα. Μετά τα μέσα όμως του 19ου αιώνα αμφισβητείται η προοδευτική, αρμονική, συνθετική αντίληψη της εθνικής ενοποίησης. Ο ευρωπαϊκός χώρος γίνεται στενότερος, οι εθνικιστικές ιδεολογίες πολλαπλασιάζονται. Νέοι εθνικισμοί και άρα νέες εθνότητες αφυπνίζονται. Ο φιλελεύθερος –δημοκρατικός εθνικισμός του Mazzini στην αντίληψη του οποίου το έθνος μεσολαβεί στη σχέση ανάμεσα στο άτομο και την ανθρωπότητα, αντικαθίσταται από το ρεύμα του ολοκληρωτικού εθνικισμού, που διακηρύσσει την κυριαρχία του άλογου στοιχείου και του συναισθήματος, και την προσδοκία της βίαιης ανατροπή της κατεστημένης τάξης πραγμάτων από έναν αρχηγό λυτρωτή, που θα συνοψίζει τις αρετές της φυλής.

Πολλά θεωρητικά προβλήματα αφορούν στην σύγχρονη εποχή αποσύνθεσης και ανασύνθεσης των ταυτοτήτων απομένουν έξω από τα όρια των κειμένων αυτών και ελπίζω να τεθούν και στη χώρα μας στο επίκεντρο μιας γόνιμης συζήτησης.

Περιεχόμενα:

Πρόλογος του Ν. Δεμερτζή

Εισαγωγικά του συγγραφέα

Μέρος Α

Περιπλάνηση στις σύγχρονες ερμηνείες του εθνικισμού

1. Εθνικισμός: Προβλήματα ορισμού και ερμηνείας

1.1 Προβλήματα ορισμού

1.2 Ερμηνείες του έθνους και του εθνικισμού

Εκδοχή της αφύπνισης και εκδοχή του κατάλοιπου

Νεωτερικές ερμηνείες του έθνους και του εθνικισμού

Κοινά σημεία των νεωτερικών ερμηνειών

1.3 Χρονικά παλαιότερες ερμηνείες προσεγγίσεις που εξετάζουν το έθνος ως νεωτερικό φαινόμενο

-Η προσέγγιση μέσω της ιστορίας των ιδεών

-Η επικοινωνιακή προσέγγιση

1.4 Οι νεωτερικές ερμηνείες μετά την δεκαετία του '60

-Η προσέγγιση του E. Gellner: ο εθνικισμός ως προϊόν του εκσυγχρονισμού

-Η προσέγγιση του B.Anderson: το έθνος ως φαντασιακά βιωμένη κοινότητα

-Η προσέγγιση του A.Giddens

1.5 Οι νεωτερικές ερμηνείες στην ελληνική βιβλιογραφία

Η θέση για την νεωτερικότητα του έθνους του Ν.Δεμερτζή

2. Κριτική στις νεωτεριστικές αντιλήψεις. Οι εθνοτιστές

3. Παθητική η «πρώτη ύλη» του έθνους η αμοιβαία αλληλεπίδραση;

Μέρος Β

Εθνικιστική ιδεολογία: διακρίσεις

Η διάκριση σε πολιτικό και πολιτιστικό εθνικισμό

1. Ο πολιτικός εθνικισμός

-Η σχέση του πολιτικού εθνικισμού με τον Χρόνο

-Η σχέση του πολιτικού εθνικισμού με την Γλώσσα

2. Ο πολιτισμικός εθνικισμός

-Το αισθητικό φαντασιακό βλέμμα του έθνους

-Ρομαντικές καταβολές του πολιτιστικού εθνικισμού

(α) Το συναίσθημα

(β) Η φαντασία

(γ) Η οργανισμική θεώρηση

(δ) Η αίσθηση της ιδιαιτερότητας-της πολλαπλότητας

-Ο πολιτισμικός εθνικισμός του J.G.Herder

-Οι συνέπειες της θεωρίας του Herder

3. Ο πολιτικός και πολιτισμικός εθνικισμός: συγκρίσεις και συμπεράσματα

4. Η χρονική διάκριση του εθνικισμού του 19ου αι.

-Ο φιλελεύθερος «συνυπαρκτικός εθνικισμός» του G.Mazzini

-Ο ολοκληρωτικός εθνικισμός

(α) Η έννοια του ολοκληρωτικού εθνικισμού

- (β) Φυλετική σκέψη και εθνικισμός: αποκλίσεις
- (γ) Φυλετική σκέψη και ολοκληρωτικός εθνικισμός: συγκλίσεις
- (δ) Γερμανικός ολοκληρωτικός εθνικισμός
- (ε) Ο γαλλικός ολοκληρωτικός εθνικισμός
- (i). Η “ενορατική” φιλοσοφία του Bergson
- (ii). Οι περιπτώσεις του Ch.Maurras και M.Barres
- (στ) Ελληνικός ολοκληρωτικός εθνικισμός στις αρχές του 20ου αι. Π. Γιαννόπουλος και Ι. Δραγούμης

Μέρος Γ

Η νεωτερικότητα της εθνικιστικής ιδεολογίας

1. Η Νεωτερικότητα

-Η τοπολογία της νεωτερικότητας: ισοπέδωση και συγχώνευση των πολιτισμικών εθνοτικών διαφορών

2. Η νοσταλγία της κοινότητας

-Η ανακάλυψη και η επινόηση της Παράδοσης

-Η επινόηση της εθνικής Παράδοσης

-Το έθνος ως νοσταλγική επινόηση

3. Η εθνικιστική ιδεολογία ως «συμβολικό σύμπαν»

4. Η νοσταλγία της κοινότητας και ο εθνικιστικός λόγος: η διάκριση «συγκεκριμένου» πατριωτισμού και «αφηρημένου» εθνικισμού

Μέρος Δ

Νεωτερικότητα και ταυτότητες. Προσωπική ταυτότητα, εθνική ταυτότητα και ιδιότητα του πολίτη

1. Προσωπική ταυτότητα και συλλογικές ταυτότητες: εννοιολογικές διευκρινήσεις

2. Αναγνώριση και εθνική ταυτότητα

3. Νεωτερικότητα και ταυτότητες: εθνική ταυτότητα και ιδιότητα του πολίτη

4. Η σχέση της εθνικής ταυτότητας με την ιδιότητα του πολίτη

Επίμετρο

Οι ταυτότητες στην εποχή της «ανακλαστικής» νεωτερικότητας

Βιβλιογραφία

Ευρετήριο

Σημεία Πώλησης

Κεντρική διάθεση:

Αντιγόνη Κέντρο πληροφόρησης και τεκμηρίωσης

Φιλίππου 51, 54631

Θεσσαλονίκη

τηλ: 2310-285688

Θεσσαλονίκη:

Κέντρο βιβλίου (Λασσάνη 3)

Ιανός (Αριστοτέλους 7)

Πρωτοπορία (Λεωφορος Νίκης 3)

Παρατηρητής (Π. Πατρών Γερμανού 25)

Ραγιάς (Ερμού 44)

Βιβλιορυθμός (Βασιλέως Ηρακλείου 47)

Βάνιας (Εγνατίας 73)

Κεντρί (Γουναρη 20)

Αθήνα:

Χριστάκης Αθ. Ιπποκράτους 10-12

Πρωτοπορία, Γραβιάς 3-5 και Γραβιάς 9-13 <http://www.protoporia.gr>

Εστία (Σολωνος 60)

Πολιτεία (Ασκληπιου 1-3)

Θεμέλιο (Σολωνος 56), LIBRO)